

Joanna Kulwicka-Kamińska

Anetta Luto-Kamińska

Czesław Łapicz

Instrukcja do transliteracji rękopiśmiennych tefsirów z 1723 roku (Olita) oraz z 1890 roku (Wilno)

1. Instrukcja dotyczy **transliteracji na alfabet łaciński**¹ dwóch **kompletnych rękopisów** tefsirowych², pochodzących z **1723** oraz z **1890** roku. Dobrze wykonana, a następnie kompetentnie opracowana wersja transliteracyjna jest podstawą edycji oryginalnego **źródła filologicznego**. Kładziemy zatem duży nacisk na jednolitość merytoryczną i formalną przetransliterowanego tekstu, na możliwie duży stopień jego **znormalizowania**, zwłaszcza w sytuacji, gdy **alfabetycznej konwersji** dokonywało kilka osób. Niniejsza **instrukcja** służy do zachowania jednolitości formalnej oraz merytorycznej przetransliterowanych tekstów.
2. Stosujemy dołączony do publikacji **system transliteracji** (zob. tabelę *Standaryzowany system transliteracji alfabetu arabskiego na łaciński*). Musimy przy tym pamiętać, że kopie tefsirów sporządzali różni kopiści (autorzy) o różnych kompetencjach i o odmiennych idiolektach, a także w różnym czasie i miejscu. Zasadą nadrzędną musi być dążenie nie tylko do zachowania **cech językowych** konkretnego rękopisu, lecz także do ocalenia ewentualnych **cech protografu**.
3. Do transliteracji występującej w tefsirach **orientalnej warstwy** językowej używamy zaadaptowanego **systemu** opartego na rozwiązaniach **ISO**. Wszelkie sytuacje **nietypowe**, np. różne formy i stopnie sławizacji (polonizacji, białorusyzacji) nazw i terminów orientalnych, sygnalizujemy i ewentualnie objaśniamy w formie przypisów (w nocie).

¹ Ze względu na to, że we współczesnym edytorstwie transliterację ujmuje się jako antycypację późniejszej transkrypcji, w ramach projektu „Tefsir” będziemy realizować transliterację z elementami transkrypcji (np. częściowo wprowadzamy zasady współczesnej ortografii) i szczegółowymi komentarzami, mającymi na celu pokazanie i oddanie każdej różnicy, tj. wariantowości na wszystkich poziomach języka.

² Do tego typu zabytku odnosi się przyjęty model transliteracyjny.

4. W tekście słowiańskiego przekładu pisanego *in continuo*, tzn. bez wyrazowych odstępów, wprowadzamy **spacje** (odstępy), dbając jednak o **poprawną delimitację** jednostek tekstowych. W szczegółach uwzględniamy i stosujemy:
 - rozłączną pisownię przeczenia *nie* z czasownikami, np. *ne čin* (= nie czyń);
 - rozłączną pisownię zaimka zwrotnego *się* (w tekstach: *se, še, šen* itp.);
 - rozłączną pisownię przyimków (np. *z nim, w pekle, u nebe, k tobe* itp.);
 - rozłączny zapis partykuły *li* bez względu na jej znaczenie ‘czy’, ‘jeśli’, ‘tylko’;
 - łączny zapis pozostałych partykuł, np. *-ć, -že, -ž* (*toć, jestže, ktorež, azaliž* itp.); wyjątkowo zapisujemy je z łącznikiem, jeśli pisownia łączna może powodować niejasność w interpretacji (np. zapis *prosić* może zostać zinterpretowany jako bezokolicznik lub forma 3. os. lp. czasu teraźniejszego z partykułą; w tym wypadku należy zapisać: *prosi-ć*);
 - łączny zapis ruchomych końcówek czasowników przyłączonych do innych części mowy: *-m, -ś* itd.;
 - łączny zapis wskaźników zespolenia typu: *zaty, poty, dlatego*;
 - oryginalny wariantywny zapis samogłosek nosowych, np. *mezi – menzi* ‘między’, *ime – imen* ‘imię’;
 - osłabioną oboczność spółgłosek dźwięcznych i bezdźwięcznych, np. *pože* ‘boże’, *prentki* ‘prędkie’;
 - dużą ostrożność i staranność przy oddawaniu kategorii miękkości i zmiękczeń spółgłosek, co ma związek m.in. z brakiem rozróżniania grafemów *i* oraz *y*; kwestia **miękkości – półmiękkości – twardości** spółgłosek w konkretnych kontekstach powinna być przedmiotem interpretacji fonetycznej, z uwzględnieniem kontekstu, np. zapis *laska* można rozumieć jako ‘laska’ lub ‘łaska’;
 - ligatury zapisane dwoma grafemami i odczytywane jako dwie głoski;
 - oryginalne zapisy grafemu *u* w znaczeniu [w] oraz odwrotnie – grafemu *w* w znaczeniu [u];
 - niezmienioną dawną postać przedrostka stopnia najwyższego *na-*.
5. Nie stosujemy wielkich liter oraz znaków interpunkcyjnych, chyba że pochodzą od kopisty i są zapisane w zabytku. Dotyczy to zwłaszcza glos. Ornamenty w funkcji m.in. znaków delimitacyjnych są pokazane na skanach oryginału (prezentacja tekstu w fototypii).
6. **Numerację sur** podajemy za pomocą cyfr rzymskich. W obrębie sur **wprowadzamy numerację ajatów** cyframi arabskimi według polskiego przekładu **Koranu z 1858 roku** (*Koran* Jana Murzy Tarak-Buczackiego)³; **arabskie**

³ Jest to przekład wileńskich filomatów, ks. Dionizego Chlewińskiego oraz Ignacego Domeyki, z lat 20. XIX wieku, wydany w Warszawie w 1858 roku pod nazwiskiem Jana Murzy Tarak-Buczackiego. W tomie może być stosowana nazwa zwyczajowa, tj. Koran Buczackiego.

liczby porządkowe będące **numerami wersetów** ujmujemy w nawiasy kwadratowe: []⁴.

7. Zachowujemy oryginalne skróty, jednak w nawiasie kwadratowym dodajemy ich rozwinięcie, np. *mxmmd* [*muxemmed*]. Rozwinięcie niekiedy będzie tylko hipotetyczne, ze skrótu bowiem nie zawsze odczytamy właściwą formę, np. *muxammad* czy *muxemmed*?
8. Szadę oddajemy przez podwojenie liter.
9. W rękopisie **tefsiru z 1723 roku** znajduje się wiele różnego rodzaju glos oraz fragmentów właściwego tekstu **zapisanych alfabetem łacińskim**, mniej lub bardziej zgodnie z ówczesną ortografią. Dotyczy to m.in. wewnątrztekstowych wielokrotnych zapisów inwokacji *W imię Boga łaskawego, miłosiernego...*, a także innych fragmentów tefsiru. W tych zapisach wiernie zachowujemy pisownię wielkich liter, znaków miękkości, dwuznaków, grafemów *i – y – j* często w tej samej funkcji, pisownię *l – ł* itp. Zapisy te lokalizujemy więc i piszemy **zgodnie z oryginałem**, gdyż zawierają one wiele cennych informacji nie tylko o ortografii, lecz także o rzeczywistej wymowie zwłaszcza nazw i terminów orientalnych.
10. **Jednostkowe lub nietypowe** przypadki powinny być sygnalizowane w formie przypisów, czyli w tzw. nocie. Dotyczy to wszelkiego rodzaju wcięć, wyróżnień graficznych, błędów, skrótów (np. przez ucięcie końcowej części wyrazu – suspensję lub przez ściągnięcie – kontrakcję), poprawek, dopisków, uzupełnień (kto i gdzie je zamieścił?), zmiany kolejności zapisanych wyrazów, uszkodzonych miejsc (np. uszkodzenie mechaniczne, zatarcie, zamazanie, wyskrobanie – razurę itd.), zróżnicowanej realizacji graficznej, np. głoska [j] zapisywana przez *yā'* i *alif maqṣūre*.

⁴ W naszym przypadku nie będzie możliwe porównanie segmentacji przełożonego tekstu na ajaty bezpośrednio z arabskim oryginałem, ponieważ oryginał Koranu, towarzyszący w układzie równoległym słowiańskiemu międzywierszowemu przekładowi, również nie ma ani wyróżnionych, ani numerowanych kolejnych ajatów. Dzisiaj nie jest możliwe ustalenie, z jakiego Koranu translator lub translatorzy korzystali w XVI–XVII wieku; zresztą w arabskich oryginałach także stosowano odmienne podziały tekstu na ajaty. Dlatego w różnych źródłach podaje się liczbę koranicznych ajatów w rozpiętości od ok. **6230 do 6666**. Współczesne polskie przekłady również stosują różną numerację wersetów (np. w zależności od tego, czy numerują jako oddzielny pierwszy werset, tzw. basmalę, która rozpoczyna niemal wszystkie sury). Punktem odniesienia w naszej pracy najlepiej zatem uczynić właśnie **pierwszy drukowany przekład** z 1858 roku, sygnowany nazwiskiem Jana Buczackiego, który jest dostępny w Internecie. W tefsirze z 1890 roku pewną pomocą będzie numeracja sur i ajatów podana na górnych marginesach stron rękopisu, informująca o zawartości treściowej danej strony w układzie „**od... do...**”, bez wyznaczania precyzyjnych granic poszczególnych wersetów, np. na górnym marginesie strony 1175 zapisano fioletowym atramentem: **107: 1–7 – 108: 1–3**, co znaczy, że na danej stronie mieści się fragment Księgi obejmujący ajaty 1–7 sury 107 oraz ajaty 1–3 sury 108.

11. Inne szczegółowe problemy:

- *wāw* z *ḍammā* odczytujemy jako *ō/ū*, a *ḍammę* jako *o/u*. Jednak w tych wyrazach, tam gdzie dziś jest *ó*, zapisujemy *ō* (wyjątkiem są dopisane lub skorygowane XIX-wieczne fragmenty, w których zapisujemy *ū*) lub *o*. Ma to swoje uzasadnienie: polszczyzna północnokresowa nie знаła pochyleń, piszemy więc zgodnie z etymologią i wymową północnokresową (por. przekonujące dane frekwencyjne w opracowaniach na temat historycznego rozwoju polszczyzny północnokresowej). W nowszym fragmencie z 1836 roku są już różne grafemy: *wāw* z *ḍammā* (*ū*) i *wāw* z *fathā* (*o*). Wyrazy, co do których postaci mamy wątpliwość, sprawdzamy w słownikach języka polskiego i/lub białoruskiego, np. *opłosznij* to białorutenizm. W polszczyźnie – jeśli mamy dwie formy oboczne, to wybieramy tę z wyższą frekwencją, np. *koždy* wobec *kuždy*;
- *tā'* zapisujemy jako *t'*. Tatarzy używali znaku *ta' maftūḥa* zwłaszcza w wyrazach pochodzenia orientального;
- wyrazy, w których brak wokalizacji, rozwijamy w nawiasie kwadratowym, np. *ajt'* [*ajet'*]. Stosujemy tu zapis zgodny z systemem transliteracji, a nie etymologią. Tak realizujemy też pozostałe, zapisane przez Tatarów, wyrazy orientalne;
- *yā'* w nagłosie i po samogłosce realizujemy jako *ji-/ji-*, natomiast jeśli *yā'* towarzyszy *alif*, to takie połączenie odczytujemy jako *ī*. Ma to swoje uzasadnienie: polszczyzna północnokresowa знаła formy dłuższe i krótsze, tj. ze zredukowaną sylabą, np. *jim* i *jm*, *mojm* i *mojim*. Tatarzy rozróżniają to w zapisie;
- warto przyrzeć się grafemom *ḍāl* i *zāy* (trudne do rozróżnienia) oraz *ḍād* (dominujące w 1723 roku) i jego wypieraniu przez *zā'* (por. 1836 rok);
- formy z *yā'* bez *sukūnu*. Antonowicz pisze, że *yā'* ma tu funkcję oznaczania miękkości spółgłoski i proponuje odczyt przez *ā*, np. *māsta*, *zēmā*. Ze względu na asynchroniczną wymowę w polszczyźnie północnokresowej i odrębny grafem proponujemy: *mjasta*, *zemja*, *anjol* itd. Zatem nie *newejsta*, *mejsta*, *zemej*! Tu jeszcze istotny jest odczyt *fathy*, świadczący o formach przed przegłosem lub po przegłosie, a więc tam, gdzie *fathā* odczytujemy *mjesta*, *newjesta*, *swjet* itd.;
- wprowadzamy do tabeli odpowiednik *hamzy* ';
- rezygnujemy z | jako oznaczenia granicy rządka;
- *e-a*: są sytuacje wątpliwe, np. *prikezane* czy *prikazane*, *kezal* czy *kazal*, *pokezujon* czy *pokazujon*? Traktujemy je jako osobliwość dialektalną i odczytujemy obecne w tego typu formach *o* i *a* jako *e*, wiernie transliterując *fathę*;
- nie zaznaczamy w tekście oboczności systemowych, właściwych polszczyźnie północnokresowej, ewentualnie informujemy o nich w przypisie przy pierwszym wystąpieniu, jak np. o alternacji *u* : *w*. W nawiasie ostrokątnym wskazujemy jednak inne „wymiany” spółgłoskowe, np. w zakresie alter-

nacji dźwięczna–bezdźwięczna typu $b : p, k : g$ (zwłaszcza pod wpływem tureckiego) itp., jednocześnie informując o nich w przypisie przy pierwszym wystąpieniu.

12. Modelowy **układ**:

Podajemy **numer sury** według Koranu oraz **numer karty** rękopisu z oznaczeniem verso (b) i recto (a). **Numery ajatów** (wersetów) piszemy cyframi arabskimi w nawiasach kwadratowych, np. [101] = ajat 101.

13. Proponujemy także **standardowy zestaw symboli** do wykorzystania w transliteracji:

[...] – ubytki (luki) tekstowe bez autorskiego uzupełnienia (z ewentualną uwagą, dotyczącą typu ubytku);

[abc] – autorskie uzupełnienie brakującego tekstu, w tym także samogłosek w zapisie niewokalizowanym; rozwiązania skrótów;

<...> – tekst błędny lub trudno czytelny bez próby rekonstrukcji; uszkodzenia tekstu;

<abc> – tekst błędny lub trudno czytelny z próbą rekonstrukcji; w tekście transliteracji nie poprawiamy nawet oczywistych błędów, literówek, form fleksyjnych itp.; zapis – naszym zdaniem – poprawny podajemy w przypisach;

{abc} – tekst nadpisany, dopisany na marginesie lub zbyteczny, np. powtórzony; w taki sposób oznaczamy również glosy występujące zarówno wewnątrz tekstu, zwykle objaśniające, często wprowadzane zwrotem: *to še znači...*, jak i na zewnątrz tekstu, na marginesach;

[[]] – litery lub wyrazy skreślone w rękopisie; jeśli dane miejsce jest w ogóle nieczytelne to oznaczamy je kropkami;

? – pytajnik stawiamy przed wyrazem o niepewnym (hipotetycznym) odczycie;

. – kropka odpowiada nieodczytanej lub ułomnie zapisanej literze.

14. Uwagi na marginesach oznaczamy skrótami: {marg-l}, {marg-p} lub {marg-górny}, {marg-dolny}, tzn. margines lewy, margines prawy oraz margines górny bądź dolny. Tekst marginesu zamieszczamy w transliteracji z uwzględnieniem jego położenia w zabytku (tzn. przed zapisem/po zapisie wersetu, na którego wysokości się pojawił). Głosę zapisaną łacinką poprzedzamy skrótem „łac.”, a zapisaną alfabetem arabskim lub w języku arabskim skrótem „ar.”

Bibliografia

W opracowaniu **instrukcji** wykorzystano wnioski z prowadzonych w zespole dyskusji, a także teoretyczne i praktyczne propozycje transkrypcji i transliteracji zawarte w edycjach polskich i białoruskich tekstów źródłowych, w tym m.in. takie publikacje, jak:

- Булыка А. М., 1970, *Развіце арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы*, Мінск.
- Куль-Сяльверстава С. Я., 1996, *Беларуская палеаграфія*, Гродна.
- Biblia w przekładzie księdza Jakuba Wujka z 1599 r.*, 2000, transkrypcja typu „B” oryginalnego tekstu z XVI w. i wstępy ks. J. Frankowski, Warszawa.
- Biblioteka zabytków polskiego piśmiennictwa średniowiecznego* [DVD-rom], 2006, Kraków.
- Bracha K., 2010, *Noty łacińskie w „Kazaniach świętokrzyskich”*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi”, t. 4, s. 91–109.
- Deptuchowa E., 2009, *Leksemy z przedrostkowym z-* w „*Słowniku staropolskim*”, „Biuletyn PTJ”, t. 65, s. 199–212.
- Frankowski J., 2000, *Słowo wstępne autora transkrypcji*, w: *Biblia w przekładzie księdza Jakuba Wujka z 1599 r.*, transkrypcja typu „B” oryginalnego tekstu z XVI w. i wstępy ks. J. Frankowski, Warszawa, s. XVII–XXVII.
- Géhin P., 2009, *Jak czytać rękopis średniowieczny*, Warszawa.
- Géhin P. (red.), 2008, *Jak czytać rękopis średniowieczny*, tłum. B. Spieralska, Warszawa.
- Górski K. i in., 1955, *Zasady wydawania tekstów staropolskich. Projekt*, Wrocław.
- „*Kazania świętokrzyskie*”. *Geneza, przekaz, tekst, kontekst – po lekturze nowej edycji*, 2010, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi”, t. 4, s. 11–123.
- Kierkowicz M., 2010, *Zasady wydawania tekstów staropolskich wobec wiedzy o fonetyce historycznej i najnowszej praktyki wydawniczej – rekonosans*, „Podteksty”, nr 2 (20); <http://podteksty.amu.edu.pl/podteksty/?action=dynamic&nr=21&dzial=4&id=455> (dostęp: 1 maja 2020).
- Kierkowicz M., 2011, *Projekt zasad wydawania tekstów staropolskich wobec najnowszej praktyki wydawniczej*, w: B. Dunaj, M. Rak (red.), *Badania historycznojęzykowe. Stan, metodologia, perspektywy*, Kraków, s. 153–161.
- Krażyńska Z., Mika T., 2007, *Transkrypcja a granice interpretacji*, w: R. Laskowski, R. Mazurkiewicz (red.), *Amoenitates vel lepores philologiae*, Kraków, s. 160–170.
- Księgi Jezusa, syna Syrachowego, Ecclesiasticus rzeczone, które wszystkich cnot naukę zamykają w sobie*, 2013, w przekładzie P. Poznańczyka, oprac. i transkrypcja zabytku A. Lenartowicz-Zagrodna, Łódź.
- Kupiszewski W., 2003, „*Kazania świętokrzyskie*”, w: W. Decyk-Zięba, S. Dubisz (red.), *Teksty staropolskie. Analizy i interpretacje*, Warszawa, s. 101–112.
- Masłej D., 2020, *Jak rodził się średniowieczny tekst. Tak zwane Kazania augustiańskie w perspektywie historycznojęzykowej*, Poznań.
- Mazurkiewicz R., 2005, *Mediewistyka polonistyczna – stan aktualny i perspektywy rozwoju*, w: M. Czermińska (red.), *Polonistyka w przebudowie. Literaturoznawstwo – wiedza o języku – wiedza o kulturze – edukacja*, t. 2, Kraków, s. 481–495.
- Mejor M., 2004, *Łacińskie cytaty w „Kazaniach świętokrzyskich”*, „Pamiętnik Literacki”, t. 95, z. 1, s. 19–32.
- Mejor M., 2009, *Łacina w „Kazaniach świętokrzyskich”*, w: P. Stępień (red.), „*Kazania świętokrzyskie*”. *Nowa edycja. Nowe propozycje badawcze*, Warszawa, s. 81–102.
- Mika T., 2002, *Maryja, Jezus, Bóg w „Rozmyślaniu przemyskim”*. *O nazywaniu osób*, Poznań.
- Mika T., 2009, *Interpunkcja „Kazań świętokrzyskich” a ich składnia i styl*, w: P. Stępień (red.), „*Kazania świętokrzyskie*”. *Nowa edycja. Nowe propozycje badawcze*, Warszawa, s. 59–80.

- Mika T., Twardzik W., 2011, *Jak zagadkowe cztery tytuły rozdziałów w „Rozmyślaniu przemyskim” pozwalają wyobrazić sobie jego zagubiony autograf*, „Język Polski”, t. 91, z. 5, s. 321–334.
- Rojszczak D., 2005, *Kontekst patrystyczny „Rozmyślania przemyskiego”*. *Wokół Judasza*, „Poznańskie Studia Teologiczne”, t. 18, s. 261–277.
- Rojszczak D., 2010, *Spowiedź Judasza, czyli o nieznanym staropolskim kazaniu ukrytym w tekście apokryfu*, w: M. Olczyk, W. Radecki (red.), *Memoriale Domini. Księga pamiątkowa dedykowana księdzu profesorowi Jerzemu Stefańskiemu w 70. rocznicę urodzin*, Gniezno, s. 529–545.
- Rojszczak-Robińska D., 2016, *Staropolskie pasje: Rozmyślanie przemyskie, Sprawa chęgoda, Karta Rogawskiego. Źródła – język – fabuła*, Poznań.
- Rojszczak-Robińska D., Deskur A., Stelmach W. (red.), 2021, *Źródła staropolskich apokryfów. Pytania, problemy, perspektywy*, Poznań.
- Ryšánek F., 1952, *Několik poznámek ke „Kázáním Svatokřížským”*, „Rocznik Słowistyczny”, t. 17, s. 27–31.
- Stępień P., 2009, *„Kazania świętokrzyskie” w trzech odsłonach. O problemach rekonstrukcji tekstu, pewnej omyłce autora, o źródłach „Kazania na dzień św. Katarzyny”*, w: P. Stępień (red.), *„Kazania świętokrzyskie”. Nowa edycja. Nowe propozycje badawcze*, Warszawa, s. 109–152.
- Szelachowska-Winiarzowa L., 2001, *Kłopoty z transkrypcją grup spółgłoskowych w tekstach staropolskich*, „Poznańskie Spotkania Językoznawcze”, t. 7, Z. Krażyńska, Z. Zagórski (red.), Poznań, s. 145–154.
- Ślaski J. (oprac.), 1979, *Wybór pism Mikołaja Reja*, Warszawa.
- Twardzik W., 2002, *Czy naprawdę potrzebne było nowe wydanie „Rozmyślania przemyskiego”*. *Początek większej całości*, w: S. Gajda, K. Rymut, U. Żydek-Bednarczuk (red.), *Język w przestrzeni społecznej*, Opole, s. 369–373.
- Twardzik W., 2009a, *Jak czytać to, czego nie ma w zachowanych strzępach „Kazań świętokrzyskich”*, w: P. Stępień (red.), *„Kazania świętokrzyskie”. Nowa edycja. Nowe propozycje badawcze*, Warszawa, s. 103–108.
- Twardzik W., 2009b, *Transkrypcja. Przekład partii łacińskich i objaśnienia źródłowe Paweł Stępień*, w: P. Stępień (red.), *„Kazania świętokrzyskie”. Nowa edycja. Nowe propozycje badawcze*, Warszawa, s. 241–272.
- Twardzik W., Keller F., *„Rozmyślanie przemyskie”. Transliteracja, transkrypcja, podstawa łacińska, niemiecki przekład*, t. 1 – 1998, t. 2 – 2000, t. 3 – 2004, Weiher–Freiburg i. Br.
- Walczak B., 2010, *Uwagi o transkrypcji „Kazań świętokrzyskich”*, „Z Badań nad Książką i Księgozbiorami Historycznymi”, t. 4, s. 29–36.
- Winiarska I., 2003, *„Kazania świętokrzyskie” – pomnik prozy polskiej. Uwagi historyka języka*, „Rocznik Biblioteki Narodowej”, t. 35, s. 151–200.
- Winiarska-Górska I., 2009, *Z dziejów badań nad „Kazaniami świętokrzyskimi”*, w: P. Stępień (red.), *„Kazania świętokrzyskie”. Nowa edycja. Nowe propozycje badawcze*, Warszawa, s. 13–40.
- Wydra W., 2009a, *Transliteracja*, w: P. Stępień (red.), *„Kazania świętokrzyskie”. Nowa edycja. Nowe propozycje badawcze*, Warszawa, s. 213–240.
- Wydra W., 2009b, *Wokół fenomenu „Kazań świętokrzyskich”*, w: P. Stępień (red.), *„Kazania świętokrzyskie”. Nowa edycja. Nowe propozycje badawcze*, Warszawa, s. 41–58.